

stadswandeling en fietstochten

LEEUWARDEN

Sporen van de vroege geschiedenis

VOORAF

De rijke geschiedenis van Leeuwarden omvat meer dan tienduizend jaar. Van de relatief recente historie getuigen gebouwen, landschapselementen en aardrijkskundige namen, terwijl de prehistorie grotendeels in de bodem verborgen ligt.

Het gebied dat nu Leeuwarden heet, biedt sinds duizenden jaren gunstige leefomstandigheden. Al in de midden en late steentijd – tussen 8000 en 2000 voor Chr.– sloegen rondtrekkende groepjes jagers-verzamelaars er tijdelijke kampjes op, maakten jacht op wild en zochten bessen, paddenstoelen en ander voedsel.

Toen in de midden-ijzertijd (500-250 voor Chr.) de eerste kolonisten zich er voor langere tijd vestigden, was het landschap ingrijpend gewijzigd: er was een kwelder ontstaan. Nog weer later – in de Romeinse tijd – maakte de huidige gemeente deel uit van een vijf à zes kilometer brede strook tussen een smalle zeearm in het westen en eindeloze veengebieden in het oosten. Die zeearm, de Bordine, stroomde door een waddegebied dat overging in kwelders. Op de grens van wad en kwelder slobde een relatief hooggelegen wal op, waarachter zich een lager gelegen zône uitstreckte. De landstreek veranderde continu. De zich in fasen verbredende Bordine vrat zich steeds verder een weg zuidwaarts. Grillig meanderende waterlopen zochten voortdurend nieuwe beddingen. Op de ene plaats spoelde grond weg, terwijl andere plekken opslibden. Sommige delen van het veen verdwenen, over andere werd een kleidek afgezet.

Toch waren de bestaansmogelijkheden gunstig: in de lage kwelder kon vee geweid worden, de hoogste gedeelten waren ook geschikt voor akkerbouw. In de veenstreken waren niet alleen bessen en kruiden te

TIJDBALK

midden steentijd 8800 v.C.	nieuwe steentijd 5300 v.C.	bronstijd 2000 v.C.
-------------------------------	-------------------------------	------------------------

↑ Jagers-verzamelaars bewonen
seizoenskampjes rond Leeuwarden
8000-2000 v.C.

vinden, maar er kon ook mos en hout verzameld worden. Bovendien kon het veen zelf worden afgegraven om als brandstof te dienen. Het water tenslotte, was rijk aan vis en vrijwel overal zat wild.

Vooraf in de eerste eeuw van onze jaartelling groeide het aantal nederzettingen explosief, maar tussen 300 en 325 raakte Fryslân weer vrijwel volledig ontvolkt. Verslechterende natuurlijke omstandigheden – stijgend zeewater – in combinatie met politieke instabiliteit door het verdwijnen van het Romeinse staatsgezag, waren daarvan de oorzaak. Een eeuw later vestigden zich er echter alweer nieuwe bewoners, immigranten uit noordelijk Duitsland en uit Denemarken. Hoewel zij alleen het woongebied overnamen van wat de Romeinen Frisii noemden, werden deze nieuwkomers ook 'Friezen' genoemd. In het woongebied van de nieuwe Friezen speelde de zee een belangrijke rol: bij hoge vloed kwamen de lagere delen langdurig onder water te staan en werden de hogere kortdurend overspoeld. Bewoning van de kwelder was alleen nog mogelijk als de woonplaatsen op de kwelderwal verhoogd werden tot terpen. Maar de zee was ook een drukbevaren waterweg die de terpbewoners verbond met andere streken, zelfs met Scandinavië en Engeland.

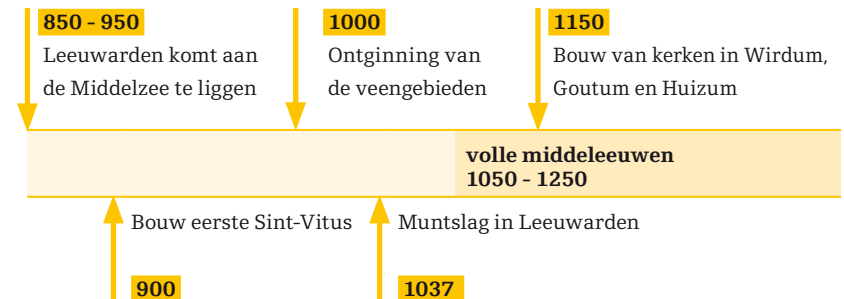
Niet ver van het huidige Leeuwarden versloeg Karel Martel in 734 de Friezen in de slag aan de Bordine; inlijving van het Friese gebied bij het christelijke Frankische rijk volgde. Hoewel Bonifatius die aan dezelfde zeearm nog heidense heiligdommen verwoestte en door kerken verving, in 754 werd gedood, was de christianisering succesvol. De bekeerde Friese elite schonk grond aan grote, ver verwijderde abdijen: die van

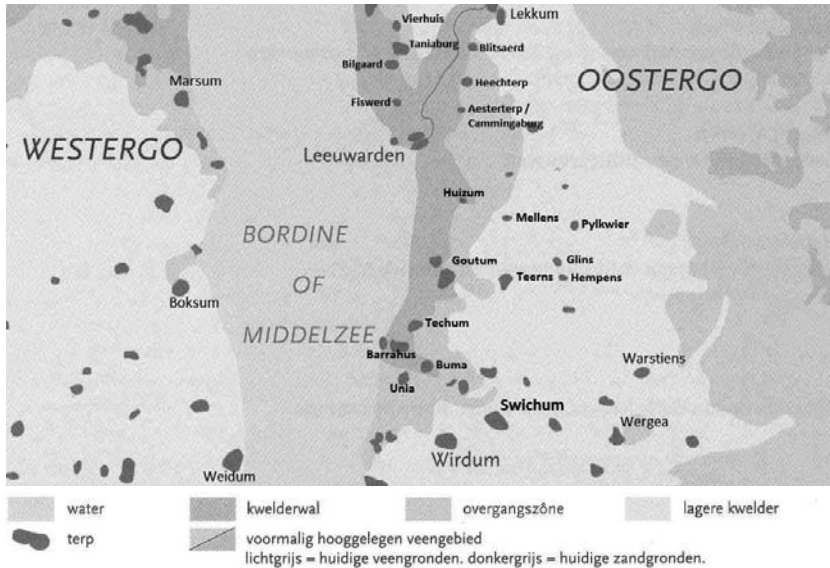

Fulda verwierf onder andere in Techum en Goutum bezittingen, die van Corvey in Leeuwarden. Het laatste klooster stichtte daar in de tiende eeuw een kerk. Als een van de eerste kerken in Oostergo werd dit aan Sint-Vitus gewijde godshuis het religieuze centrum en de begraafplaats voor de wijde omgeving.

Een paar eeuwen eerder waren verder landinwaarts, enkele honderden meters oostelijk van de kerkterp, twee agrarische nederzettingen ontstaan. Deze lagen op terpen aan weerszijden van de Ee, een stroompje dat de kwelderwal doorsneed en het water van de veengebieden afvoerde, maar bij hoge zeewaterstanden het zoute water juist diep in het land liet doordringen. Bij de verbreding van de Bordine in de late negende eeuw kwam de zuidelijke terp direct aan zee te liggen en ontwikkelde zich een Ee-tak aan de zuidkant ervan. Die situering bood gunstige perspectieven voor een niet-agrarische ontwikkeling. De terpen lagen aan zee op het punt waar de landweg over de kwelderwal een water kruiste dat het achterliggende veengebied ontsloot. Bovendien lag op korte afstand een belangrijke kerk. Toen tussen 900 en 1000 de Ee werd afgedamd, stimuleerde dit de ontwikkeling extra: schepen moesten bij deze barrière worden overgeladen.

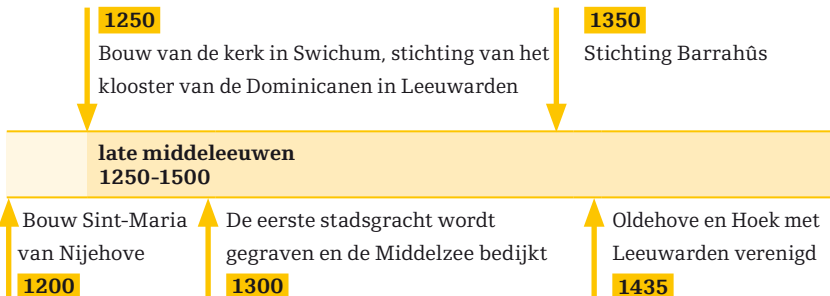
In de elfde of vroege twaalfde eeuw werd een zeewering aangelegd als bescherming tegen de tot Middellzee verwijde Bordine. Het verloop daarvan is nog grotendeels aan te wijzen: noordelijk van de kerkterp volgt de Mr. P.J. Troelstraweg de *Haghadijck*, in het zuiden sluit de Wirdumerdijk als laatste deel van de *Brédyk* aan op de terpen ten zuiden van de Ee. Onzeker is hoe beide dijken met elkaar in verbinding waren gebracht.

Leeuwarden en omgeving rond 1000.

De Middelzee slibde daarna in hoog tempo op en werd fasegewijs ingepolderd, een proces dat rond 1300 was afgerond. Hierdoor én door de bodemdaling als gevolg van de ontginning van het oostelijke veengebied, raakte het natuurlijke afwateringssysteem van de regio echter in het ongereede. De bestaande afvoer van overtollig water op de Middelzee werd steeds moeilijker en tenslotte onmogelijk. Verbetering van de waterlopen was bovendien om economische redenen gewenst:

ze vormden de verbindingswegen bij uitstek in een tijd dat transport over land erg lastig was. Bestaande watertjes werden verbreed en uitgediept en nieuwe aangelegd. Ten noordoosten van Leeuwarden verbond men de Zuider Ee met de Noorder Ee waardoor de Dokkumer Ee ontstond en daarmee niet alleen afstroming, maar ook een vaarroute naar het noordoosten. Ook verlegde men een deel van de gekanaliseerde stroom naar de Voorstreek en koppelde het Vliet eraan. Daarmee kwam een waterweg naar de veengebieden tot stand. Bovendien realiseerde men via de Voorstreek, Kelders en Weaze een verbinding met de Potmarge en Wirdumervaart en zo met de vaarroute naar Sneek. Daarmee was in en rond Leeuwarden een cultuurlandschap ontstaan dat heel nieuwe ontwikkelingsmogelijkheden bood.

In de tiende of vroege elfde eeuw was in de nederzetting op de Eeterpen een in handel en ambacht gespecialiseerde buurt gegroeid. Parallel daaraan maakte in de omgeving volledige zelfvoorziening plaats voor specialisatie op agrarische activiteiten. Op de klei en lagere veen-gebieden richtte men zich daarbij op veeteelt, op de terpranden en het hoger gelegen veen op landbouw. De gunstig gelegen en goed bereikbare terpen bij de Ee gingen fungeren als marktplaats voor de regio.

Dat de graaf van Brunswijk die tussen 1038 en 1057 Fryslân bestuurde, in Leeuwarden munten liet slaan, maakt duidelijk dat die nederzetting inmiddels een belangrijk centrum was geworden. Deze munten zijn tot in het Oostzeegebied en in Oost-Europa teruggevonden, een aanwijzing dat de terpen ook de thuisbasis waren voor kooplieden die in verre streken overzee handel dreven.

Gezicht op de terpen aan de Ee. Op de voorgrond de noordelijke terp en het afgedamde riviertje. Boven de zuidelijke terp met wat later de Grote Hoogstraat zou worden. Rechts stroomt de Middellzee. ARTIST IMPRESSION: JOUKE NIJDAM.

Maar het opslibben en bedijken van de Middellzee in de eeuwen daarna had tot gevolg dat die overzeese handel stagneerde. Tegelijkertijd groeide echter de regionale markt van agrarische producten; bevolkingsgroei in combinatie met verbeterde agrarische technieken lag daaraan ten grondslag.

Handelsactiviteiten en bewoningsconcentratie vereisen een ander juridisch stelsel dan het rechtssysteem dat voor een agrarische samenleving nodig is. De twee terpen maakten zich dan ook juridisch en bestuurlijk los van het omringende platteland. In 1285 heetten ze voor het eerst *civitas*, stad, een zich zelf besturende gemeenschap. Rond 1300 begrepsden grachten het stedelijk rechtsgebied dat inwoner en vreemdeling alleen via een bewaakte stadspoort kon betreden.

Uit diverse kerk- en kloosterstichtingen blijkt dat het christendom vanaf het begin van het tweede millennium dieper doordrong in de samenleving. Op de noordelijke Eeterp verrees in de late twaalfde eeuw de tweede Leeuwarder parochiekerk, deze werd gewijd aan Maria. Het nieuwe kerkhof – en het gebied eromheen – ging Nijehove heten, wat weer leidde tot de naam Oldehove voor het oudere. Ook nederzettingen als Huizum, Goutum, Wirdum en Swichum bouwden eigen kerken. Nadat kort na 1200 al een uithof van het klooster van Bergum ten zuiden van Leeuwarden tot stand was gekomen, realiseerden Dominicanen vijftig jaar later een abdij in de buurt van de Onze-Lieve-Vrouwe. Het waren de eerste van een hele reeks kloosters die in de volgende eeuwen in en bij de stad gesticht zouden worden.

Door de verbetering van de waterwegen werd het voor handelaren aantrekkelijk zich te vestigen aan de belangrijkste vaarroutes. Was de eerste stedelijke bebouwing geconcentreerd langs de Grote en Kleine Hoogstraat en aan de noordelijke Eewal, in de veertiende eeuw verschoof het economisch zwaartepunt naar de Brol en verder noordoostwaarts naar de Kelders en Voorstreek. Nog in dezelfde eeuw kwam een stadsuitbreiding tot stand: het gebied oostelijk van de Voorstreek en Weaze werd omgracht. In de volgende eeuw kwam bovendien andere bebouwing die aan de stad grensde, onder de stedelijke jurisdictie: Oldehove, de buurschap Hoek en de Nieuwestad zuidzijde, maakten vanaf het midden van de vijftiende eeuw deel uit van het rechtsgebied van de stad Leeuwarden.

De wonderdoende Onze-Lieve-Vrouwe van Leeuwarden stond tot 1580 in de Sint-Vituskerk en werd jaarlijks in processie door de straten van de parochie gedragen. Dit gebruik is in 2010 in ere hersteld.

Vanaf de twaalfde eeuw boette het centrale gezag in Fryslân sterk aan invloed in. Na ongeveer 1250 kende het de facto geen landsheer en trokken lokale edelen, *hoofdelingen*, de macht naar zich toe. Van de hoofdelingenclans in en rond Leeuwarden waren de Cammingha's, Minnema's, Burmania's en Unia's de belangrijkste. Zonder centrale overheid die recht garandeerde en afdwong, moest iedereen zelf zijn belangen verdedigen, eventueel door het gebruik van geweld. Dat leidde tot kleinschalige oorlogen tussen wisselende allianties van hoofdelingen. Het bezit van een verdedigbaar huis was voor hen dan ook een noodzaak, in en rond de stad stonden enkele tientallen van dergelijke *stinsen*, sommige op een omgracht terrein.

De stad die het platteland haar wil probeerde op te leggen, soms zelfs met militaire expedities, raakte bij de privé-oorlogen van de hoofdelingen betrokken. Haar rechtsgebied werd daarom tussen 1481 en 1494 van nieuwe verdedigingswerken voorzien.

De conflicten tussen de hoofdelingen escaleerden toen de verschillende partijen assistentie van buiten de landsgrenzen zochten. Tegen het eind van de eeuw riep een groep de hulp in van de Duitse keizer en van hertog Albrecht van Saksen. Met Albrechts verovering van Leeuwarden in 1498, kwam er een eind aan de stedelijke autonomie. Toen zijn zoon in 1504 de centrale bestuurlijke en rechterlijke instellingen in de stad vestigde, werd Leeuwarden wel hoofdstad van het gewest. Het nieuwe centrale gezag maakte een verdere verbetering van de natte infrastructuur mogelijk zoals het graven van een vaarweg naar Sneek en Harlingen. De Nieuwestad die daar op aansloot, ontwikkelde zich tot het nieuwe economisch centrum van Leeuwarden.

Het lukte de Saksische hertog niet zijn gezag blijvend te vestigen en hij verkocht in 1515 zijn aanspraken aan de latere keizer Karel V. Aanvankelijk beheerste die alleen de steden Leeuwarden, Franeker en Harlingen, terwijl zijn tegenstrevers – Karel van Gelre en de hoofdelingen die hem steunden – het platteland controleerden. De Geldersen voerden diverse raids uit waarbij ze in 1516 Leeuwarden – tevergeefs – probeerden te veroveren. Pas tussen 1521 en 1523 werd het laatste Friese verzet definitief gebroken; de keizer boekte een complete overwinning en legde Fryslân een tractaat op waarbij de gewestelijke soevereiniteit vrijwel volledig teloor ging. Stad en gewest werden opgenomen in het Habsburgse wereldrijk.

LEOVARDIA

Tot het midden van de zestiende eeuw stond Leeuwarden bekend onder een honderdtal verschillende benamingen. De oudste zijn *Liunvert en Liunvero* (ca. 1050). Dat zijn Friese namen, maar de stad droeg ook Nederlandse als *Luworden* (1326), *Leworden* (1363) en *Leewarden* (1462). Uit het laatste jaar dateert ook het Latijnse *Leoardia*. In het stadsdialect, het Leewarders, heette de stad *Liewerd*.

Over de betekenis is veel gefantaseerd. Oudere historici dachten dat de stad gebouwd was rond de herberg van Lieuwe de waard. Ook werd *Leeuwarden* wel in verband gebracht met de leeuw in het stadswapen. Over het tweede deel van de naam is men het tegenwoordig wel eens. Dat verwijst naar het Germaanse *-wurt* dat in het Fries veranderde in *-wert* of *-wirt* en onder invloed van het Hollands in *-ward*. Het woord betekende oorspronkelijk 'verhoogde woonplaats, terp' en komt in veel Friese plaatsnamen voor. Waarom de Friese vormen in het enkelvoud staan en de Nederlandse in het meervoud is onduidelijk. Het eerste naamdeel, *liun*, gaat waarschijnlijk terug op het Germaanse woord *hleunjo*, 'luwte'.

De ontwikkeling van de stadsgrachten in de middeleeuwen. KAART: H. NIJBOER

1 De oudste terp Oldehoofsterkerkhof

De straat noordelijk van de Oldehove - de Boterhoek - ligt duidelijk lager dan het plein zelf en de zuidkant ervan. In het huidige straatniveau tekent de oudste Leeuwarder terp zich nog af; ook al is deze grotendeels vergraven ten behoeve van de bouw van de parkeergarage.

Uit recent grootschalig archeologisch onderzoek is gebleken dat deze omgeving al vanaf het begin van de jaartelling voor het weiden van vee in gebruik was. Zeker sinds het jaar 100 - maar mogelijk al eerder - werd het gebied bewoond. De kwelder was toen hoog genoeg opgeslibd om er veilig te kunnen wonen en veeteelt en akkerbouw te bedrijven. De kolonisten wierpen van plaggen een soort podium op en breidden dat gestaag uit. Die verhoging bood plaats aan een fors woonstalhuis dat om de dertig à veertig jaar moest worden vernieuwd. De archeologen troffen gebruiksvoorwerpen aan van aardewerk, bot, metaal en steen. Een stukje leer van een legertent, een amulet, mantelspelden en herbruikte delen van leren schoenen wijzen op contacten met het Romeinse Rijk.

Rond 300 werd de terp verlaten, maar zo'n anderhalve eeuw later kwamen er nieuwe bewoners. Uit hun aardewerk, mantelspelden en de manier waarop ze hun boerderijen construeerden, leidden de onderzoekers af dat die immigranten uit het noorden van Duitsland en uit Denemarken kwamen. In de volgende eeuwen vergrootten en verhoogden deze nieuwkomers de terp. Op hun woonheuvel stonden drie of vier boerderijen, schuren, een *spieker* voor de opslag van graan en *hutkommen*, half in de terpbodem ingegraven gebouwtjes. In een daarvan stond wellicht een weefgetouw, ook werd in die bijgebouwtjes waarschijnlijk metaal bewerkt. Aan de oostkant van de nederzetting kwamen *veekralen*, omsloten ruimtes waarbinnen tijdelijk vee kon worden bijeengebracht. Voor de drinkwatervoorziening werden putten gegraven.

Aan het begin van de tiende eeuw kwam een eind aan de bewoning van de terp, deze werd ontruimd voor de bouw van de eerste Sint-Vituskerk en de aanleg van een begraafplaats.

Op basis van archeologisch onderzoek konden de woonstalhuizen op de oudste terp gereconstrueerd worden. Het waren drieschepige gebouwen, waarvan het dak rustte op tegenover elkaar geplaatste staanders, een dwarsbalk verbond elke staander met zijn overbuurman; langs balken droegen de kap. Ongeveer in het midden van de zijanten, op de grens van het woon- en stalgedeelte, lagen de ingangen. In het woongedeelte lag een haardplaats, de rook zal zich een weg naar de kap gezocht hebben en door een of meer gaten in het dak ontsnapt zijn.

ARTIST IMPRESSION: WILLEM BEEEX.

2 Emingastins / Cammingahuis Grote Kerkstraat 13

Waarschijnlijk stond in 1511 ter plaatse van Grote Kerkstraat 13 een “vervallen huus” van de edelman Renick Eminga. Dat was een bouwvallig geworden torenstins die geen defensieve waarde meer had. Renicks kleinzoon, Tiete van Camminga, bouwde tegen het midden van de zestiende eeuw het huidige pand. Dat werd, naar de mode van de tijd, een L-vormig gebouw met in de oksel een toren waarin de entree en wenteltrap een plaats kregen. Die toren is op de begane grond rechthoekig, daarboven achthoekig en wordt bekroond door een ui-vormige spits. De riante woning bood aanmerkelijk meer comfort dan de oorspronkelijke stins.

Grote Kerkstraat

De Grote Kerkstraat lijkt door haar vele monumenten een respectabele ouderdom te hebben. De straat vormt de logische verbinding tussen twee terpen en is vaak aangezien voor een zeedijk daartussen. Toch is het westelijke deel van de straat waarschijnlijk eeuwen jonger dan het oostelijke. Ter plaatse van de oostelijke terp wordt vanaf de achtste eeuw gewoond, terwijl uit archeologisch onderzoek bleek dat het gebied rond het westelijk deel van de Grote Kerkstraat pas eeuwen later in gebruik is genomen. Mogelijk gebeurde dat pas na de aanleg van een zeekering iets zuidelijker. Bovendien brachten opgravingen op de hoek van de Grote Kerkstraat en Bollemanssteeg muurresten aan het licht die onder beide straten doorlopen. Die muren hoorden bij een gebouwtje dat daar nog rond 1400 werd opgetrokken en dat op geen van beide straten georiënteerd was. Het oostelijke deel van de Grote Kerkstraat is dus waarschijnlijk pas na 1435, toen Oldehove onder de jurisdictie van de stad kwam, doorgetrokken in westelijke richting.

3 Oude Gracht Aansluiting Sint Anthonystraat op Grote Kerkstraat

De Sint Anthonystraat en het verlengde ervan in noordelijke richting geven het tracé aan van de oudste stadsgracht. Deze wordt pas in 1426 voor het eerst vermeld, maar bestond toen waarschijnlijk al meer dan honderd jaar. Het grachtje markeerde het stedelijk rechtsgebied, maar had amper defensieve waarde. Na de stadsuitleg deed het enkel nog dienst als waterweg en open riool. In 1869-'70 werd het gedempt.

In 1457 is op deze plaats sprake van een stadspoort, de Onze-Lieve-Vrouwepoort, genoemd naar de patrones van de kerk van Nijehove iets oostelijker.

In het verlengde van de Sint Anthonystraat, aan de Bagijnesteeg, werden in 1962 opgravingen gedaan. Gerrit Elzinga, van 1959 tot 1988 provinciaal archeoloog, bekijkt vondsten.

FOTO: FRIESCH DAGBLAD / SJOERD ANDRINGA.

4 Aed Levwerd Grote Kerkstraat 43

Het bovenste deel van de gevelsteen die Grote Kerkstraat 43 siert, is vermoedelijk in de zeventiende eeuw aangebracht door de trotse eigenaar van een voorganger van het huidige huis. De steen stelt een torenstins voor compleet met weergangen, schietgaten en arkelorentjes; aan de zijgevel hangt een bovenmaats stadswapen. In de omgeving van het huis stond tot ongeveer 1600 een stins en enkele zeventiende-eeuwse geschiedschrijvers veronderstelden dat de stad rond dat gebouw ontstaan zou zijn. Toen Grote Kerkstraat 43 in de achttiende eeuw werd gerenoveerd, is aan de bestaande gevelsteen een memoriesteen toegevoegd met het jaartal "1171" - het jaar waarin de stins gebouwd zou zijn - en "VERNIEUT 1762".

Het onderschrift "AED LEVWERD" (Oud Leeuwarden) is heel bijzonder: het is Oudfries, de taal die tot ongeveer 1525 in Leeuwarden gesproken werd. Dat Oudfries is veel ouder dan het Nederlands, sommige zeventiende-eeuwse taalgeleerden meenden zelfs dat het Hollands ontstaan was uit het Oudfries.

5 Sint Anthony Gasthuis Grote Kerkstraat 114-210

Op de plaats van het huidige kolossale gebouw bevond zich tot het eind van de negentiende eeuw een labyrint van straatjes, steegjes en gangetjes. Daaraan stonden, soms eeuwenoude, huizen, huisjes en éénkamerwoningen: het Sint-Anthoon. Dit complex was in de vroege vijftiende eeuw ontstaan op initiatief van een broederschap waarvan de leden door liefdadigheid eeuwige zaligheid hoopten te verdienen. Waarschijnlijk deed het aanvankelijk alleen dienst als onderdak voor armlastige passanten die ondergebracht werden in wat men een *beijer* noemde. De Beijerstraat oostelijk van het complex dankt haar naam daar aan. Al snel konden ook ouderen en hulpbehoevenden zich in het gasthuis inkopen om er verzorgd te worden. Ook aan de geestelijke behoeften van die *proveniers* was gedacht: het oude Sint-Anthoon beschikte over een eigen kapel.

6 Cammingahorn Aansluiting Kleine Hoogstraat op Grote Kerkstraat

Uit deze uitsnede van de plattegrond van Leeuwarden in de Robles-atlas van 1572 blijkt het belang van de Nijehove-terp als religieus centrum. Van beneden naar boven is de kapel en het klooster van de witte nonnen, de Onze-Lieve-Vrouwekerk en het dominicanenklooster afgebeeld.

Waar de Kleine Hoogstraat uitkomt op de Grote Kerkstraat ligt het hoogste punt van de noordelijke Eeterp: 5.27 meter boven NAP. De terp ontstond in de volle middeleeuwen toen oudere verhogingen die op de oeverwal van de Ee waren opgeworpen, aan elkaar groeiden. Tot het verlanden van de Middellzee in de late dertiende eeuw was het overstromingsgevaar zo groot dat de terp herhaaldelijk fors moest worden opgehoogd. Daarbij gebruikte men alles wat voorhanden was, niet alleen klei en zoden, maar ook huisafval en mest. De Kleine Hoogstraat, de oudste buurt op deze terp, helt steil naar het vroegere water af. De aansluiting van de Kleine Hoogstraat op de Grote Kerkstraat heet vanouds Cammingahorn. Een zeventiende-eeuws 'straat'naambord met die naam boven de deur van Grote Kerkstraat 216 was oorspronkelijk ingemetseld in het oostelijke hoekpand met de Kleine Hoogstraat. *Horne* komt veel in plaatsnamen

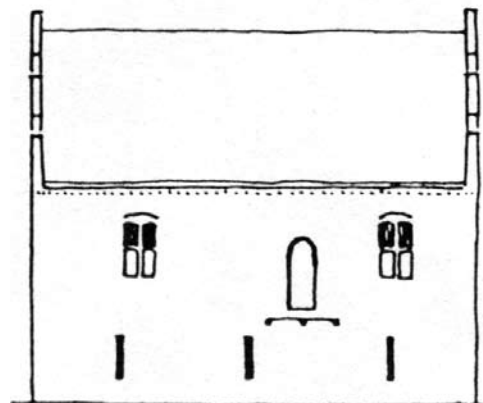
voor in de betekenis 'liggend in een hoek', de naam gaf mogelijk een hoek aan in het uitgestrekte grondbezit van de familie Cammingha. Deze was waarschijnlijk zowel betrokken bij de stichting van de Onze-Lieve-Vrouwekerk als bij die van het dominicanenklooster iets oostelijker.

7 Witte Nonnenklooster Grote Kerkstraat 222

De huidige Waalse kerk heeft maar vijftig jaar de functie vervuld waar ze voor bedoeld was: kloosterkapel van de Dominicanessen, Witte Nonnen. Al aan het begin van de zestiende eeuw stichtte Welmoed Hermans een zusterhuis op Cammingahorn, maar het duurde tot 1530 voor klooster en kapel ingewijd konden worden. Naast een paar woningen omvatte het klooster een zusterhuis, een ziekenzaal, een bakkerij, brouwerij en spinnerij. De reeks huizen oostelijk van de kerk met hun nok evenwijdig aan de straat, bevat nog elementen uit de kloosterperiode die tot 1580 duurde. In de zeventiende eeuw is de kapel omgebouwd tot kerk voor een gemeente die Frans als voertaal gebruikte.

8 Pastoorshuis Grote Kerkstraat 238

Dit pand, het oudste Leeuwarder woonhuis, dateert uit het eerste kwart van de veertiende eeuw en was waarschijnlijk oorspronkelijk de woning van de pastoor van de Onze-Lieve-Vrouwekerk die er tegenover stond. Het staat op de hoek met de Bontepapesteeg, vanouds een perceelgrens in de verkaveling van de terp. Het eenvoudige gebouw omvat een bovengrondse kelder, een bel-etage en een dwarskap tussen topgevels waarop oorspronkelijk pinakels (spitse bekroningen) zaten. Het muurwerk bestaat uit kloostermoppen in - voor Leeuwarden uiterst zeldzaam - Vlaams verband. De oorspronkelijke ingang naar de woonverdieping lag iets rechts van het midden; vóór de deur was een houten bordes aangebracht dat via een ladder of trap bereikbaar was. In tijden van gevaar konden

Bouwhistorisch onderzoek tijdens de restauratie in 1979-'80 maakte het mogelijk de geschiedenis van het pastoorshuis te achterhalen. Deze reconstructietekening geeft de oorspronkelijke voorgevel weer.

bordes en ladder weggehaald worden. Aan weerszijden van de deur waren kruiskozijnen aangebracht. In de zestiende eeuw is het huis ingrijpend verbouwd waarbij de kruiskozijnen plaats maakten voor kloosterkozijnen met een bakstenen omlijsting. Eén daarvan is links van de huidige voordeur nog in het metselwerk herkenbaar. In 1487, in één van de vele oorlogjes van de late middeleeuwen, is in dit huis burgemeester Peter Auckema doodgeslagen, vijftig jaar later zouden de bloedvlekken nog zichtbaar zijn geweest.

9 Onze-Lieve-Vrouwe van Nijehove Jacobijnerkerkhof

Op de plaats van het Joods Monument stond tot 1765 de Onze-Lieve-Vrouwekerk. Deze nog voor 1200 gebouwde kerk was, na de Sint-Vitus, de tweede van Leeuwarden. Er hoorde maar een kleine parochie bij: de omgeving van de Kleine Hoogstraat, wat er op duidt dat de bewoners daarvan over ruime financiële mogelijkheden beschikten. Van de kerk zijn alleen jongere afbeeldingen bekend die een al weer gewijzigd bouwwerk tonen. Waarschijnlijk was het opgezet als een driebeukige pseudobasiliek en was het koor door een dwarsbeuk van het schip gescheiden. Op een van de afbeeldingen is de toren in de middenbeuk geïntegreerd. Na 1580 is het gebouw niet meer als kerk gebruikt.

10 Dominicanenklooster Jacobijnerkerkhof 95

Van het omvangrijke kloostergebouw dat de Dominicanen in het midden van de dertiende eeuw stichtten, resteert enkel de refter (eetzaal), een daaraan grenzend deel van de kloostergang rond de vroegere binnenhof en de kapel, de huidige Grote Kerk. Daaromheen waren oorspronkelijk een kerkhof, moestuinen, boomgaarden en ziekenzaal gegroepeerd.

De muur aan de Bredeplaats, in oorsprong een onderdeel van de eetzaal, bevat laatdertiende-eeuws metselwerk, het oudste van de stad. Met de bouw van de kloosterkapel uit gele en rode kloostermoppen is iets later begonnen. In eerste opzet omvatte de kerk een schip met koor en een smalle noordbeuk, elk onder een eigen kap. In de noordkant van de kerk zijn nog dichtgezette doorgangen naar het vroegere klooster te vinden.

De middeleeuwse
kloostergang
in de Kosterij
van de Grote Kerk.

FOTO: DIKKEN
& HULSINGA.

Aan het koor zijn nog elementen uit de oudste bouwfase zichtbaar: geprofileerde natuurstenen omlijstingen van de hoge gotische ramen en een decoratief spitsboogfries onder de dakrand.

In het begin van de zestiende eeuw is het schip aan de zuidkant uitgebreid met drie dwarskapellen met topgevels en hoge ramen. In de oksel van koor en oostelijke dwarskapel verrees bovendien een privékapel voor de landsheer, de hertog van Saksen. Tenslotte werd in het westen nog een extra stuk aangebouwd over de hele breedte van noordbeuk, schip en zuidkapel; aan deze kant kreeg de kerk een geprofileerde topgevel. Na de hervorming is het klooster grotendeels afgebroken en de kerk ingericht voor de calvinistische eredienst.

Hoek en de Sint-Catharina

De familie Cammingha stichtte in de late veertiende eeuw aan de oostzijde van de Voorstreek, net buiten de toenmalige stad, de nederzetting Hoek. Aan de zuidkant bouwde ze een zaalstins, het Amelandshuis, aan de noordkant een kerk, de Sint-Catharina. Daartussen gaf ze planmatig opgezet diepe erven uit voor de bouw van huizen. De bewoners daarvan waren verplicht tot hofhulp: ze moesten de Cammingha's bijstaan, znodig militair. De locatie bood de mogelijkheid te profiteren van de voordelen die de stad bood, zonder onderworpen te zijn aan de nadelen. In 1435 werd de buurschap echter alsnog onder het stadsrecht gebracht.

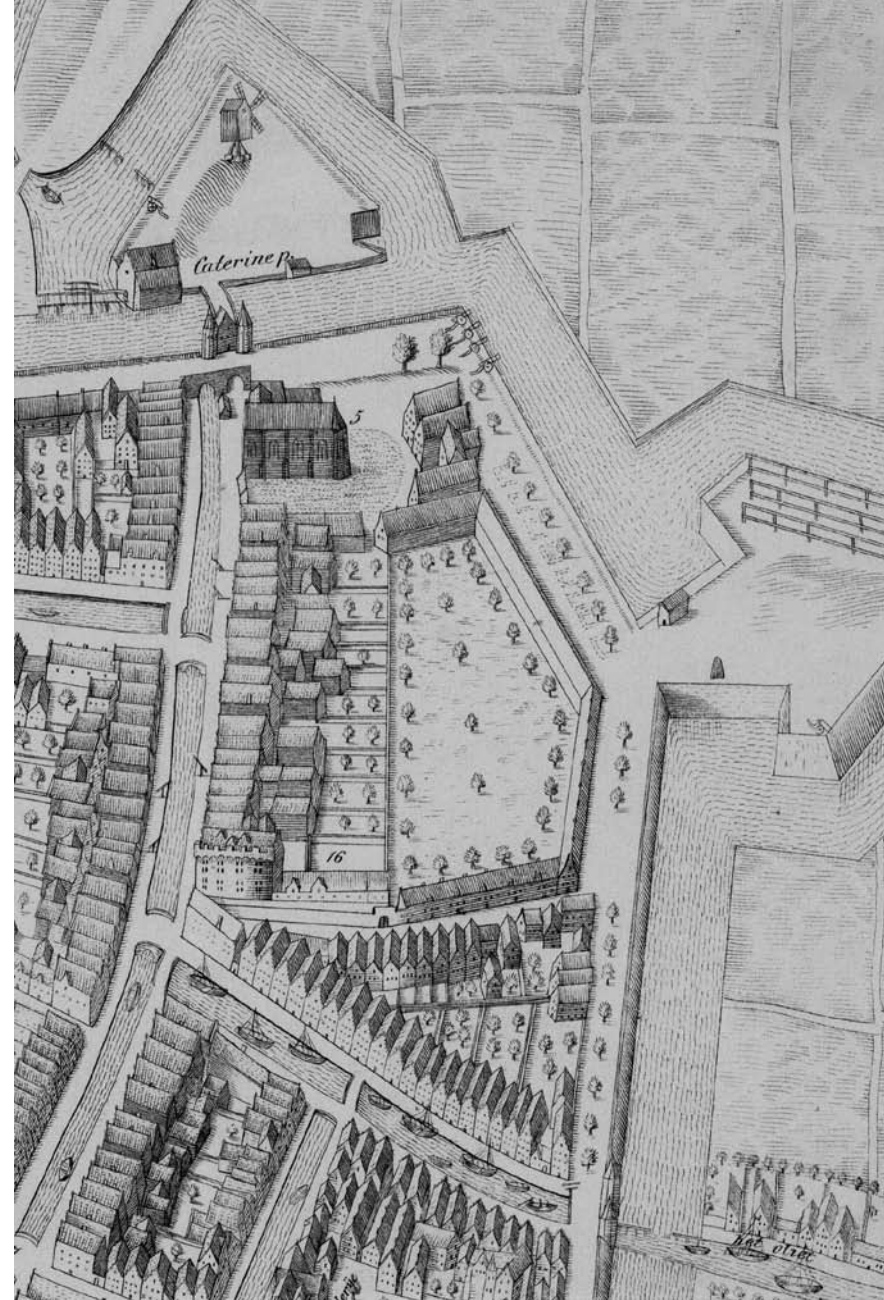
De Sint-Catharina was zo'n 23 meter lang en 10 breed en gebouwd van kloostermoppen, tegen de noordmuur stond een pastorie. Na de overgang naar het calvinisme deed de kerk onder meer dienst als wapenbergplaats. In de negentiende eeuw werd het gebouw grotendeels gesloopt, delen van de noordmuur werden in het huidige pand Voorstreek 106 geïntegreerd.

11 Amelandshuis Voorstreek 62

Naast de plek waar het Vliet uitkwam in de gekanaliseerde Ee - het water van de huidige Voorstreek - verrees in de veertiende eeuw een stadsstins van de Cammingha's. Dat was een strategisch gekozen locatie: vanuit het gebouw konden beide vaarwegen gecontroleerd worden. Het imponerende bouwwerk omvatte twee etages boven een hooggelegen kelder en werd bekroond door een zadeldak tussen trapegevels. De zijmuren werden bekroond met een van kantelen voorziene weergang. Vanuit torentjes konden aanvallers aan de zij-, voor- en achterkant bestookt worden. Anders dan veel torenstinsen bood dit huis dus ook goede mogelijkheden tot actieve verdediging. Archeologisch onderzoek bracht aan het licht dat de stins buitenwerks ruim negen meter breed was en bijna twintig meter diep. De voorgevel was zo'n anderhalve meter dik, de achtergevel en zijgevels ongeveer een meter. Uit zestiende-eeuwse bronnen is bekend dat het gebouw onder meer een 'sael' omvatte, een grote representatieve ruimte. De militaire waarde van de stins werd bewezen tijdens het roemruchte Bieroproer in 1487. Enkele dorpelingen uit de buurt die zich te goed deden aan Haarlems kuitbier vonden er een veilig toevluchtsoord toen ze belaagd werden door leden van het machtige brouwersgilde. Het Haarlemse bier was van betere kwaliteit dan het lokaal gebrouwen gerstenat, maar mocht volgens de lokale verordeningen niet in de stad getapt worden.

12 Ee Eewal

Naam en breedte van de straat geven aan dat hier de in 1884 gedempte Ee stroomde. Het Oudfriese Ee betekent 'water', dezelfde aanduiding komt elders voor als *Aa*, *IJ* of *Ie*. Het water dat tussen twee Leeuwarder terpen doorliep, speelde in de middeleeuwen een belangrijke rol als aan- en afvoerroute van goederen. Toen tussen 850 en 950 de activiteit van de latere Middellzee sterk toenam, sleet de stroom een diepe geul uit in de oude kwelderlagen. In een wat rustiger periode kort daarop versmalden de terpbewoners de Ee en damden die

In de vroege zeventiende eeuw maakte de landmeter Johannes Sems een buitengewoon nauwkeurige stadsplattegrond. In Hoek, het noordoosten van de stad, beeldde hij het Amelandshuis (iets onder het midden) en de aan Sint-Catharina gewijde kerk af. Noordelijk van de kerk lag de naar de patroonheilige genoemde stadspoort met een buitenpoort op een ravelijn in de stadsgracht.

af ter hoogte van wat nu het Gouverneursplein heet. De Ee deed toen enkel nog dienst als binnenhaven. Die dam was vervolgens niet alleen een schakel in de landweg over de kwelderwal van de Middellzee, maar ook voor de ontwikkeling van de nederzetting tot handelsplaats uiterst belangrijk. Hij vormde een barrière waar goederen uit zeeschepen moesten worden overgeladen in vaartuigen voor de binnenvaart. Toen de Middellzee eenmaal was bedijkt en drooggevallen, doorgroef men de dam weer voor de aanleg van een nieuwe vaarroute. Daartoe bracht men de Ee in verbinding met het water van wat later de Nieuwestad ging heten.

De noordkant van het watertje, aan weerszijden van de huidige Zuupsteeg, werd vanaf de elfde eeuw bebouwd. Hier werd bij archeologisch onderzoek een huis en werkplaats van een bronsgieter aangetroffen: een bewijs voor de handels- en ambachtsactiviteiten op de noordelijke Eeterp. De zuidzijde bleef tot de vroege zeventiende eeuw onbebouwd.

Dit tinnen pelgrimsinsigne is in 1978 bij opgravingen op de zuidelijke Eeterp gevonden.

Zuidelijke Eeterp en Grote Hoogstraat

Net als op de noordelijke oever ontwikkelde zich ook zuidelijk van de Ee sinds het midden van de achtste eeuw agrarische bewoning. In de late negende of in de tiende eeuw kwam, min of meer haaks op het water, een langwerpige terp tot stand. De westkant daarvan kwam bij de verbreding van de Bordine aan

het eind van die eeuw aan zee te liggen. Delen werden toen zelfs weggespoeld, zoals bleek uit opgravingen bij het Gouverneursplein. Datzelfde onderzoek bracht ook sporen van rechthoekige middeleeuwse houten huizen aan het licht die georiënteerd waren op de oudste straat over de terp, de huidige Grote Hoogstraat. Daar concentreerde zich handel en ambacht. Kennelijk was het in de vijftiende eeuw nog steeds de enige verharde weg, want ze heet dan zonder nadere aanduiding *stretha*, straat, de buurt eromheen noemde men iets later het *Streetstra espel*.

Op het jongere, oostelijke deel van de terp lag de uitgestrekte hof rond de stins van de machtige hoofdclingenfamilie Minnema. In de late middeleeuwen bezat deze veel grond in de stadskern en verschillende leden maakten deel uit van het stadsbestuur. Hun stins stond op de hoek van de Minnemastraat en de Voorstreek en kon het verkeer over het water van de Voorstreek controleren. Het rond 1400 gebouwde huis is in 1960 gesloopt.

13 Buyershuis Noordelijk van Grote Hoogstraat 37

De familie Buygers behoorde tot het laatmiddeleeuwse stadspatriciaat. Van het Buyershuis is alleen de sterk gewijzigde zijgevel nog zichtbaar, de ingang lag mogelijk aan de verdwenen Foxsteeg ten zuiden van het pand. Die zijgevel is opgemetseld uit grote bakstenen, zogenaamde rooswinkels waarbij speklagen van gele steen, lagen rode afwisselen. De middeleeuwse, uit eiken gebinten opgebouwde kap is onzichtbaar. In de vroege zeventiende eeuw is het huis bij zijn noordelijke buurpand getrokken.

14 Tweede stadhuis Grote Hoogstraat 24

Ter plaatse van Grote Hoogstraat 24 stond in de zestiende eeuw het tweede Leeuwarder stadhuis dat tevens als stedelijk abattoir dienst deed. Zowel de magistraat als het slachtvee moest van het nog steeds bestaande steegje ten zuiden van het gebouw gebruikmaken.

15 Sint-Jacobsgasthuis en -kapel Hoek Grote Hoogstraat - Klokstraat

Op het pleintje stond tot in de late negentiende eeuw de Sint-Jacobskapel waaraan de Sint Jacobsstraat en -poort hun naam ontleen. In 1459 bestemden de vermogende Arnt van Suerhusem en zijn vrouw Hille van Swol een groot deel van hun bezittingen voor een liefdadig doel. Toen Arnt was overleden bepaalde zijn weduwe dat hun woning aan de Grote Hoogstraat en het belendende huis aan de Klokstraat gebruikt moesten worden als gasthuis en dat een deel ervan als kapel moest worden ingericht. Sint-Jacob werd de schutspatroon van de instelling. Hoewel het gasthuis in 1501 nog werd uitgebreid, liepen de inkomsten terug en fuseerde de instelling in 1531 met het Sint-Anthoon. In 1540 werd de Nieuwe Toren op de hoek met de Grote Hoogstraat tegen de gasthuiskapel aangebouwd. Beide werden in 1884 gesloopt.

Afbraak van de Sint Jacobskapel in de Klokstraat, gezien vanaf de Grote Hoogstraat.

TEKENING: ALBERT MARTIN, 1884.

16 Heenthiamahuis Naauw 17-19

Dit vroeg vroegzestiende-eeuwse hoekpand was oorspronkelijk georiënteerd op de Grote Hoogstraat, maar werd in de zeventiende eeuw gesplitst in drie op het Naauw gerichte huizen. Alleen bij het meest westelijke daarvan is het originele metselwerk nog voor een deel te zien: de voorgevel van de verdieping bestaat uit rode rooswinkels afgewisseld met speklagen van gele; in de zijkant van de gevel zijn kleine natuurstenen blokken verwerkt. Uit achttiende-eeuwse afbeeldingen blijkt dat het hoekpand met de Grote Hoogstraat net zo was uitgevoerd. Onder een deel van het huis ligt nog steeds de met een kruisgewelf overdekte kelder uit de bouwtijd, ook is een deel van de originele balklaag van moerbinten en kinderbalkjes nog aanwezig, net als delen van de oudste kapconstructie. Traditioneel noemt men het huis naar de familie Heenthiama die in de late middeleeuwen belangrijke functies in het stadsbestuur vervulde.

17 Brol en Bierkade Tussen Naauw en Over de Kelders

Na het verlanden van de Middellzee werden de verbeterde binnenwateren de belangrijkste verkeersaders. De Brol ontwikkelde zich in de veertiende eeuw tot het nieuwe stadscentrum: hier kwamen de vaarroutes van en naar het noordoosten en zuiden samen, terwijl in het westen een deel van de stadsgracht als haventje dienst deed. Wellicht diende de versmalling van de waterweg ter plaatse van het Naauw oorspronkelijk als een soort sluis. Bij de Brol werd de markt voor consumptieartikelen gehouden en de aangrenzende straten dragen dan ook sprekende namen als Groentemarkt, Koornmarkt en Vismarkt. De naam Brol is wel in verband gebracht met het Keltische woord *brogilo* dat onder andere poel en laag gelegen modderig gebied betekent. De hoge oever van de zuidelijke Eeterp bood de mogelijkheid tot de constructie van werfkelders aansluitend op een lage kade. Daar werd bier gelost, de in vaten aangevoerde volksdrank.

Op de zuidelijke hoek met het Naauw stond het eerste Leeuwarder stadhuis annex rechthuis. De daar uitgesproken vonnissen voltrokken men op het brugplein. In 1516 werd hier een burgemeester onthoofd die hoogverraad had gepleegd; op een pronkpaal werden misdadigers ten toon gesteld.

Aan het eind van de achttiende eeuw maakte Tavenier dit inkijkje vanaf de Brol in de Grote Hoogstraat, links het Heenthiamahuis, op de achtergrond de Nieuwe Toren.

18 De Gladde Gevel Ossekop 1

“In den glasuerden gevel” werd rond 1500 gebouwd als een huis van één bouwlaag onder een zadeldak. De voorgevel aan de Ossekop en zijgevel aan de Oosterstraat werden opgetrokken uit geglazuurde rooswinkels waarbij steeds één laag gele, twee lagen groene steen afwisselde. Het gebruik van dergelijke stenen voor een woonhuis is uniek in Nederland. Een karakteristiek middeleeuws element is de geprofileerde omlijsting van de deurnis; waarschijnlijk waren de oorspronkelijke vensteropeningen ook zo uitgevoerd. In het midden van de zestiende eeuw woonde de stadssecretaris, een hoge ambtenaar, in dit huis. Rond 1600 heeft de toenmalige eigenaar het pand met een verdieping verhoogd; daarbij herbruikte hij voor de voorgevel de geglazuurde steen uit de zijgevel. Toen of nog later kregen de vergrote ramen de huidige ontlastingsboogjes.

19 Ayttahuis Weaze 6 en 30

Onder het plaveisel van het Zwiterswaltje ligt de gedempte gracht van de vroegere Uniastins, één van de Leeuwarder stadsstinsen. Het gebouw is rond 1500 afgebroken.

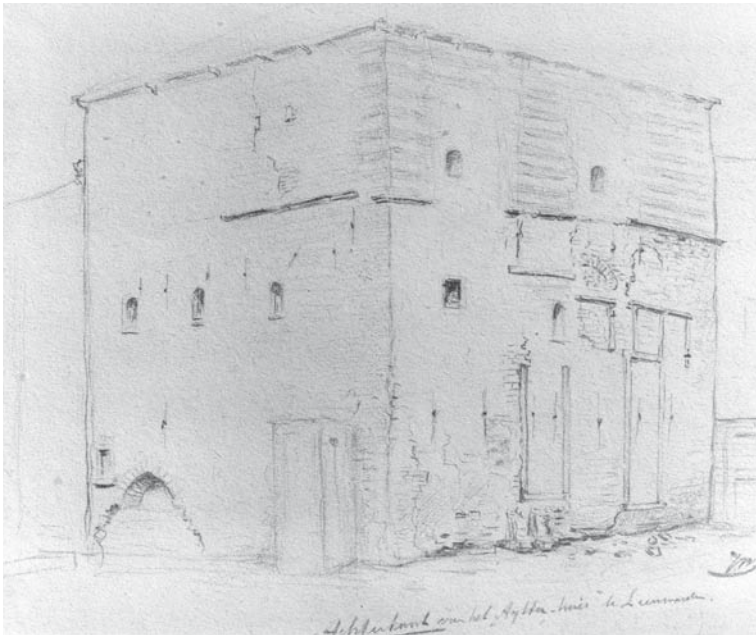
Ongeveer tegenover het Zwiterswaltje, aan de Weaze, lag het Ayttahuis. Een zestiende-eeuwse gevelsteen die is ingemetseld in een zijgevel van Weaze 6, herinnert daar nog aan.

De naam Weaze, oorspronkelijk alleen gebruikt voor de westkant van het water, is Oudfries en betekent ‘slijkerige grond’. De naam is de oudste Leeuwarder ‘straat’ naam: de eerste vermelding ervan dateert uit 1402: ‘upper Wase’. De herkomst van de naam Peperstraat - die uitkomt op de Weaze - sluit daar bij aan. *Peper* of *Piper* is een aanduiding voor moerassig land en ook wel voor een soort bies die daar groeit.

Nieuwestad

In 1456 werd de stad vergroot met de “nije stedstera buta den stenena poerta” - het gebied zuidelijk van de Sint-Jacobsport bij het Naauw en westelijk van de Wirdumerdijk. Al een eeuw

eerder hadden kooplieden en handelaren zich gevestigd aan de noordzijde van wat nadien de Nieuwestad ging heten, langs een haventje dat in het westen doodliep. Aan de zuidzijde werd een brede kade aangelegd: hier kon men handelswaar overslaan of te koop aanbieden. Het water werd rond 1500 verbonden met nieuwe vaarwegen naar het zuiden en westen van Fryslân en de Nieuwestad ontwikkelde zich tot hét centrum van Leeuwarden. In 1486 wordt hier voor het eerst een waaggebouw vermeld, maar het instituut - onmisbaar in een stedelijke samenleving met een marktfunctie voor het omliggende platteland - moet veel ouder zijn. Het gebouw stond iets oostelijk van de huidige, laatzestiende-eeuwse waag.

Ids Wiersma kon aan het begin van de twintigste eeuw het al sterk vervallen Aytthuis aan de Weaze nog afbeelden. Op de plaats ervan staat nu een pakhuis.

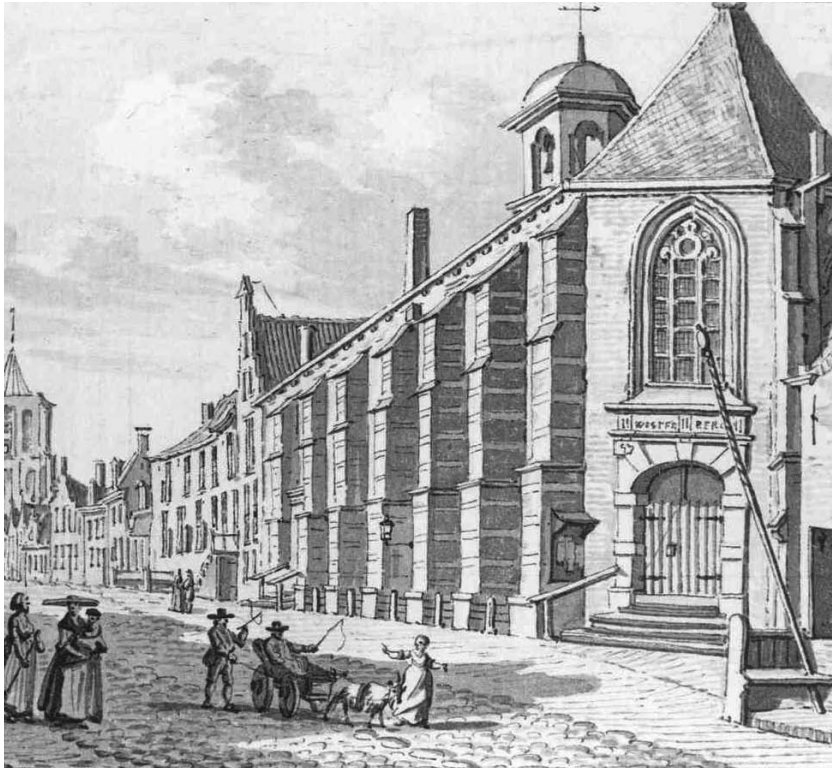
Weerd

In 1442 wordt voor het eerst de naam “up die Waerd” vermeld. ‘Weerd’ - het Nederlandse *waard* van bijvoorbeeld Bommelerwaard - betekent ‘land dat in of aan het water ligt’; de Weerd grensde tot de dertiende eeuw aan het water van de Middellzee.

20 Westerkerk en Patershuis Bagijnestraat 59 en 57

Rond 1500 verplaatsten de begijnen hun zusterhuis buiten de stad naar een veiliger, toen nog vrijwel onbebouwd gebied van de binnenstad. Zij bouwden daar een kapel die ze wijdden aan de heilige Anna, de moeder van Maria. Dat die kloosterkapel bij een grote stadsbrand in 1511 gespaard bleef was aan het ingrijpen van Christus’ grootmoeder te danken, want: “als de brant op de Nieuwestadt alles afbrande waren de susters in grote angst om de vlam, die [...] sloegh naar het rieten dack toe. Maar de heilige moeder St. Anna ginck op het dack en keerde de vlammen aff met hare uytgespreyden mantel en bewaarde de capelle”. Die kapel was 34 meter lang en 11 meter breed. Een gevelsteen, nu ingemetseld in de zijgevel Bagijnestraat 63, toont de kerk in haar oorspronkelijke gedaante, inclusief een dakruiter.

Hoe groot het klooster precies was, is onbekend. De naar de begijnen genoemde straat zal de zuidgrens en de oude stadsgracht de oostgrens zijn geweest, maar hoever het terrein zich naar het noorden en westen uitstreckte is onduidelijk. Van het complex dat voor 40 à 60 begijnen bedoeld was, resteert behalve de kapel, enkel het Patershuis, genoemd naar de pater die de zusters bijstond. Die bewoonde er overigens hooguit een kamer. Van dat oorspronkelijke veel langere gebouw bleef wat muurwerk en de half verdiepte, overwelfde kelder bewaard. Onderzoek van het hout toonde aan dat het huis rond 1518 gebouwd werd. Jongere pleister onttrekt het meeste oorspronkelijke metselwerk aan het oog, maar een deel is nog zichtbaar in de westelijke zijgevel.

In 1790 tekende Bulthuis de Bagijnestraat met de Westerkerk.
Het Patershuis heeft nog een trapgevel.

21 Burmaniahuis Nieuwstad 9

Bij bouwwerkzaamheden voor het stadskantoor in 1993 kwam in het negentiende-eeuwse Burmaniahuis een deel te voorschijn van de “nije Bourmania blauw leyde huysinge”. Het was de oostgevel van de vleugel die tussen 1524 en 1528 haaks tegen het “olde Bourmanye huys” werd opgetrokken. Daarvan waren al eerder bouwfragmenten gevonden: brokken baksteen en fragmenten van holle en bolle dakpannen die rond 1500 in gebruik waren. Beide vleugels telden twee verdiepingen, de nieuwe hoofdvluegel was bovendien

onderkelderd. Vóór de aanbouw kwam een achtkantige toren met daarin de entreepartij en een wenteltrap. Getuige oud kaartmateriaal en vermeldingen in archiefstukken was het “olde Bourmanye huys” in oorsprong een stins.

De familie Burmania kon lang mee bepalen wie tot pastoor van de Sint-Vitus benoemd zou worden en zo invloed uitoefenen. In 1300 droeg ze dit recht over aan het klooster Mariëngaarde in Hallum, ten noorden van Leeuwarden.

Getuige deze afbeelding uit de zestiende-eeuwse Robles-atlas, was het L-vormige Burmaniahuis omgracht en was het niet georiënteerd op de Nieuwstad. Op de achtergrond de Oldehoove en Sint-Vituskerk.

22 Sint-Vituskerk Oldehoofsterkerkhof

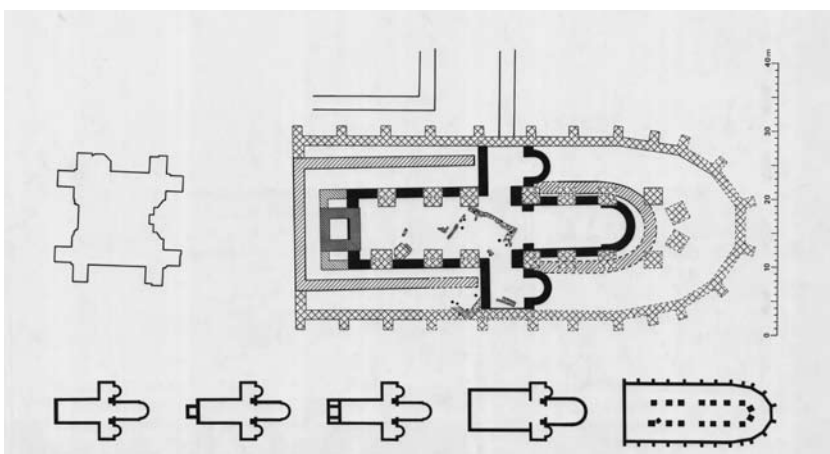
Verschillende opgravingen hebben licht geworpen op de kerken die stonden op wat nu het Oldehoofsterkerkhof heet. Rond het jaar duizend verrees er een tufstenen gebouw. Omdat zo'n 75 jaar eerder al een eind aan de bewoning van de terp gekomen was, ligt de veronderstelling voor de hand dat die een houten voorganger had. Die is echter spoorloos verdwenen. Van de tufstenen kerk zijn

funderingsresten teruggevonden: kleine keitjes die weer rustten op grote. De eenbeukige kerk was in totaal ruim 42 meter lang en had een smal, maar diep koor. Tussen dat koor en het schip stond een dwarsbeuk van ongeveer 20 meter met halfronde altaarnissen. In een volgende fase werd aan de westkant van het schip een toren gebouwd die weer iets later werd uitgebreid tot een westwerk, een zelfstandig dwarsblok. Een dergelijk bouwdeel komt alleen bij belangrijke kerken voor. De kerk was gewijd aan Sint-Vitus, een heilige uit de vierde eeuw. Dat de kerk als symbool voor de stad gold, blijkt uit het stadswapen: de leeuw die daarop voorkomt, was een attribuut van Vitus.

In de vijftiende eeuw was de kerk te klein geworden voor de sterk gegroeide stad. Er verrees een 70 meter lange en 25 meter brede gotische basiliek die de oude kerk helemaal omsloot. (De hardstenen zerken geven bij benadering de plaats aan van de Sint Vituskerk.)

In de vroege zestiende eeuw werd opnieuw aan een uitbreiding begonnen waarbij ook een nieuwe toren zou worden gebouwd, maar kerk en toren bleven onvoltooid. Naast bouwtechnische problemen, speelde daarbij wellicht de opkomst van de hervorming een rol.

In de tweede helft van de zestiende eeuw deed de Sint-Vitus nog korte tijd dienst als kathedraal voor de Friese bisschop, maar aan het eind van de eeuw werd de inmiddels bouwvallige kerk gesloopt.

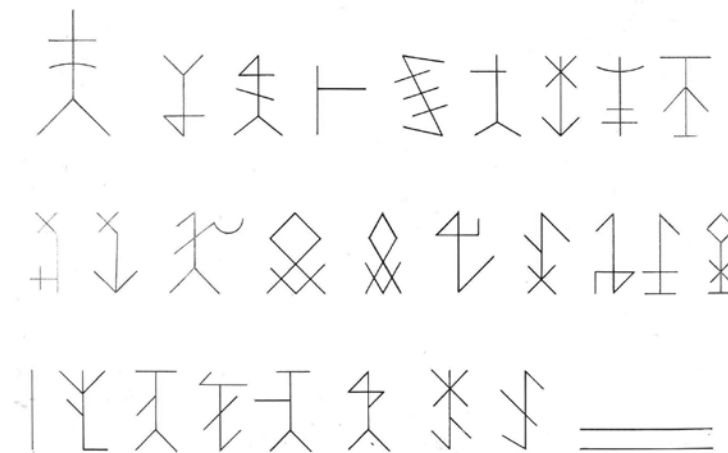

Bouwfases Sint Vituskerk

23 Oldehove Oldehoofsterkerkhof

In het tweede kwart van de zestiende eeuw ging het Leeuwarden voor de wind en ontstond behoefte aan een grote kerk. In 1529 werd begonnen met een ambitieus bouwprogramma: een toren die als 'landmark' de stad tot in de verre omtrek zichtbaar zou maken. Die toren zou vervolgens met de te vergroten Sint-Vitus worden verbonden. Als bouwmeester werd Jacob van Aaken aangetrokken. Het bouwwerk kreeg, in verband met de stabiliteit, acht diepe steunberen, het muurwerk werd verlevendigd met grote nissen. Muren en steunberen kregen speklagen van gele steen en banden van zandsteen. Van Aaken lijkt zich wel bewust geweest te zijn van de risico's van het bouwen op een instabiele ondergrond, maar hij fundeerde het bouwwerk toch nog onvoldoende zodat de toren al op tien meter hoogte in noordwestelijke richting over begon te hellen. Men bleef loodrecht doorbouwen op de verzakkende toren zodat deze ook nog krom werd, maar in 1533 werd de bouw op een derde van de geplande hoogte gestaakt. De toren stond toen al 1.65 meter uit het lood.

Dit mislukte bouwprogramma resulteerde in wat hét icoon van Leeuwarden zou worden: de Oldehove!

Merkttekens van stenhouders in de Oldehove. FOTO: CH. GOMBAULT, CA. 1934.

FIETSTOCHT 1: HET NOORDEN

Het Vliet

De namen Noordvliet en Zuidvliet en de breedte van de straat geven aan dat hier een water stroomde. De naam 'Fleet' duikt in 1502 voor het eerst op, het water zélf is veel ouder. In oorsprong was het een sloot waarop het hoogveengebied oostelijk van de stad afwaterde, maar het werd, eenmaal verbreed, een belangrijke vaarroute. Het bood onder meer een directe verbinding met de productiecentra van turf, die in de energiebehoefte van de stad moest voorzien.

De oevers van het Vliet waren een ideale locatie voor het opzetten van *tichelwurken*, steenfabrieken. De grondstof - knipklei - lag daar voor het opscheppen en over het water kon de brandstof voor de steenovens worden aangevoerd en het gereede produkt afgevoerd. Namen als Oud Panwurk, Tichelstraat en Kleijenburg herinneren aan de productie van dakpannen en stenen. De Oldehove is voor een deel gebouwd met stenen die noordelijk van het Vliet gebakken zijn. De stad kreeg in 1435 zeggenschap over de streek, maar pas in 1516 bracht Karel V haar onder de stedelijke jurisdictie.

1

Camminghaburg Cambuurplein

De naam Cambuur is een verkorte vorm van Camminghaburen, een buurschap die al aan het eind van de twaalfde eeuw op deze plaats wordt genoemd. Hoewel in archiefstukken pas in 1451 voor het eerst sprake is van 'dat stens Kammengabuer' bestond die versterking waarschijnlijk al voor 1300. Haar bewoners, de Cammingha's, waren in de late middeleeuwen verreweg de meest invloedrijke edelen in Leeuwarden en omgeving. Zij waren partijgangers van de graaf van Holland en hun versterking fungeerde als zijn steunpunt toen hij aan het eind van de veertiende eeuw zijn aanspraken op Fryslân trachtte waar te maken. Honderd jaar later hielp een jongere generatie Cammingha's Albrecht van Saksen toen die op zijn beurt Fryslân probeerde te veroveren.

De Camminghaburg lag op een kunstmatig eilandje op de vroegmiddeleeuwse Aesterterp en was alleen toegankelijk vanaf een afzonderlijk omgracht voorterrein. Blijkens verschillende afbeeldingen bestond het complex in de zestiende eeuw uit een torenstins met aan

In 1552 beeldde de schilder Van Cronenburg de Camminghaburg af als achtergrond voor een portret van de toenmalige bezitter Rienck van Cammingha. De middelste toren is de oorspronkelijke stins. Zoals bij de meeste stinsen hoorde er een agrarisch bedrijf bij. Achter de oudfrieze schuur op het voorterrein ligt hooi opgetast.

weerszijden iets terugliggende jongere vleugels. De linker was de belangrijkste representatieve ruimte, de 'sael', in de rechter waren privévertrekken ondergebracht. Op de nederhof, toegankelijk via een brug en een stinspoort, stond een oudfriesse boerderij zonder schuur. Het complex omvatte verder onder meer een privékapel.

Nadat de Camminghaburg zijn woonfunctie verloren had, werd het gebouw in de negentiende eeuw gesloopt en werden de grachten gedempt. In september 1995 zijn bij graafwerkzaamheden resten gevonden van de fundering.

2 Kalverdijkje

Van het middeleeuwse Kalverdijkje is maar een deel overgebleven. De naam geeft aan dat de omgeving voor het weiden van jongvee in gebruik was. Het gebied vormt een lage overgangszône tussen de klei in het westen en het veen in het oosten en stond 's winters vaak blank. Er waren amper boerderijen, enkel lage weidegronden. Aan de zuidkant van het weggetje, op de plaats waar nu sportvelden zijn aangelegd, werd in de Romeinse tijd een terpje opgeworpen. Noordwestelijk, ter plaatse van de drie "toren"flats, lag een andere terp, Harmswerd of Hoogterp.

3 Groningerstraatweg

In de late middeleeuwen was Leeuwarden met name in de winter praktisch onbereikbaar over de laag gelegen en dus natte veengebieden. Tussen 1531 en 1533 liet de stad daarom op verzoek van de stadhouder de 'Neyendick' aanleggen, een voorganger van de Groningerstraatweg. Het tracé liep maar voor een deel over het stedelijk territorium. Het was de eerste verharde weg in Noord-Nederland en werd later meestal de Zwarteweg genoemd. Die nieuwe straat betekende een belangrijke verbetering voor de verbinding van Leeuwarden met oostelijke streken. De naam Tolhûswei herinnert eraan dat gebruikers moesten betalen voor het gebruik.

4 Blitsaerd Hoek Tolhûswei / Blitsaerderleane

Alle straten in het nieuwe wijkje dat ten oosten van een vermoedelijk helemaal afgegraven middeleeuwse terp ligt, dragen namen die herinneren aan de middeleeuwse geschiedenis van deze omgeving. Hetzelfde geldt voor de naam van de wijk zelf. In 1451 wordt de 'Blitzardera terp' voor het eerst vermeld. De naam zou 'land dat blinkend uit het water oprijst' kunnen betekenen: de terp lag in een laag gebied dat regelmatig overstroomde. De terp lag iets westelijk van de kruising van de Miedwei met de Lekkumerweg.

5 Miedwei

De naam Miedwei heeft de oudere naam Blitzaerderawey verdrongen. Uit die nieuwe aanduiding blijkt dat de weg door *mieden*, laag gelegen weilanden liep.

6 Vierhuis Vierhuisterweg

De Vierhuisterweg leidde naar Vierhuis, een buurschapje dat in de loop van de tijd in westelijke richting is verhuisd. De oudste vermelding ervan dateert uit 1437. Een geheel afgegraven terp die hier lag, is mogelijk al in de late ijzertijd of in de Romeinse tijd ontstaan.

7 Taniaburen Rengerspad

Het noordelijke deel van het Rengerspad voert over het restant van de grotendeels afgegraven terp Taniaburen. Die was al in de ijzertijd en Romeinse tijd bewoond. In het Fries Museum en het Rijksmuseum worden vondsten uit de terp bewaard. In de zestiende eeuw stond er een state, de Taniaburg.

8 Taniameer Kruising Rengerspad met Bilgaarderpad

De Taniameer bij het Bilgaarderpad is één van de maren, rechte oost-west lopende sloten die dorpsgebieden van elkaar scheidden. In dit geval die van de nederzettinkjes Bilgaard en Taniaburen. In het verlengde van de Taniameer loopt de Blitsaardermeer, beter bekend als de Bonkevaart. De noordelijke grens van het rechtsgebied van de stad met dat van Jelsum werd gemarkeerd door de Haskermeer. De terpen Bilgaard en Taniaburg zijn niet meer te herkennen.

Op de kaart die de Leeuwarder stadshistoricus Eekhoff in 1847 uitgaf, kon hij nog veel onderdelen van deze fietsroute aangeven. De meeste ervan zijn inmiddels verdwenen, maar de Taniameer is nog intact.

9 Jelsumerbinnenpad Jelsumerstraat

Een groot deel van de belangrijkste middeleeuwse verbinding over land tussen Leeuwarden en noordelijk Fryslân is onder de stedelijke bebouwing verdwenen. De weg kwam oorspronkelijk waarschijnlijk uit bij de stadspoort aan de Pijlsteeg, maar raakte door de laatvijftiende-eeuwse stadsgracht doorsneden, het zuidelijke tracé werd toen verlegd naar de Hoeksterpoort. De Jelsumerstraat, die rond 1920 is aangelegd, volgt nog voor een deel de oude route.

10 Fiswerd Algemene Begraafplaats / Spanjaardslaan

Waarschijnlijk had zich in Leeuwarden al in de dertiende eeuw een groep begijnen gevormd - vrouwen die als nonnen leefden zonder de kloostergeloften af te leggen. Deze hielden aanvankelijk verblijf in

In de eerste helft van de negentiende eeuw tekende Bonga het Jelsumerbinnenpad met de boerderij die De Drie Ducatons heette. Op de achtergrond de Grote Kerk en de Nieuwe Toren.

het klooster Galilea, dat oostelijk van Fiswerd aan de overkant van de Ee lag. De straatnaam Oldegalileën herinnert daar nog aan. De zusters werden bijgestaan door lekebroeders wat tot allerlei roddel en achterklap aanleiding gaf. De kloosterleiding bouwde daarom in het midden van de vijftiende eeuw voor de begijnen een nieuw complex op Fiswerd. Het tweede deel van die naam geeft aan dat het om een terp gaat. Het eerste deel van de oudste naam Wiswert is het Oudfriese wis 'nat', 'vochtig'.

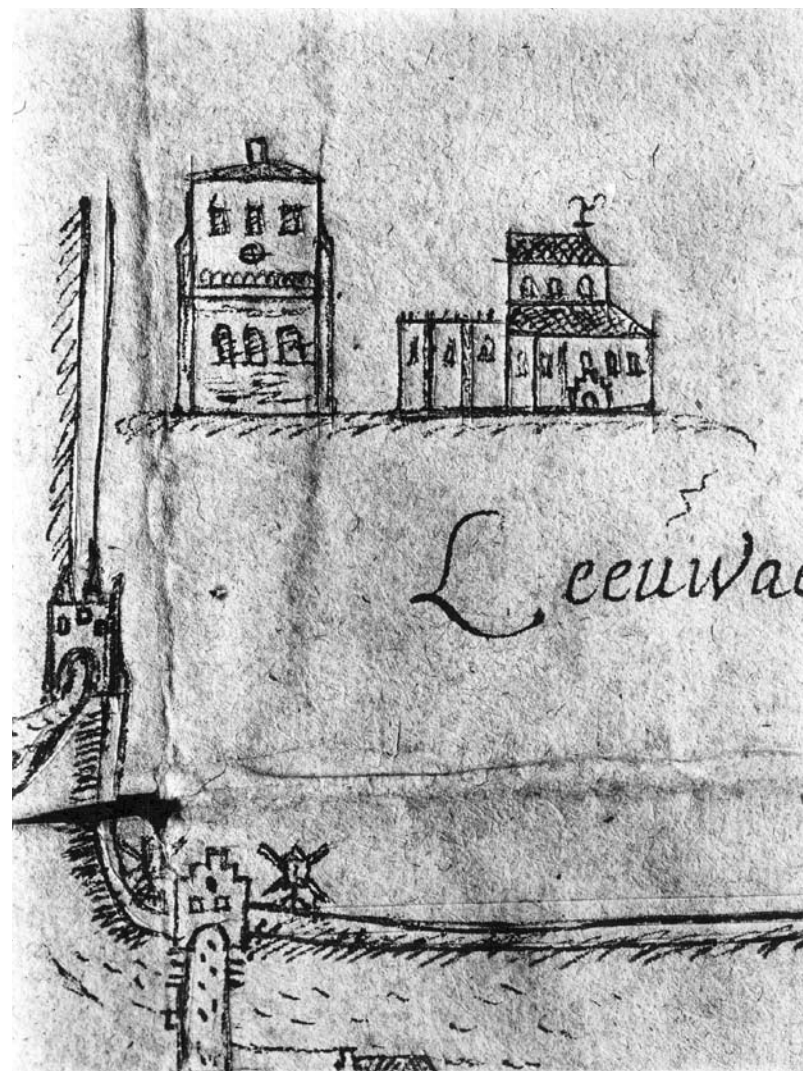
Toen Albrecht van Saksen Leeuwarden aan het eind van de vijftiende eeuw belegerde, werden honderden huursoldaten in het klooster ingekwartierd. Zij beroofden de zusters van hun linnengoed en kostbaarheden. Opdat het gebouw niet meer als steunpunt voor eventuele nieuwe belegeringen kon worden gebruikt, is het klooster kort daarop naar de binnenstad verplaatst.

In de negentiende eeuw is op en rond Fiswerd de Algemene Begraafplaats ingericht. Daarbij werd de terp weliswaar geëgaliseerd, maar in de terpzool kunnen zich wellicht nog restanten van het klooster bevinden of van oudere bebouwing.

11 Vrouwenpoort Vrouwenpoortsbrug e.o.

Ondanks latere modernisering en aanpassingen is het noordwestelijke deel van de laat vijftiende-eeuwse stadsgracht nog steeds duidelijk herkenbaar. Bij de aanleg van die verdedigingswerken is rond 1482 een stadspoort gebouwd voor het verkeer over land met Franeker en Harlingen. Hij kreeg de naam van een voorganger die in de Grote Kerkstraat stond, de Onze-Lieve-Vrouwepoort, meestal afgekort tot Vrouwenpoort. De poort werd steeds aangepast aan militaire innovaties, daarbij verrees in de zeventiende-eeuw op een eiland in de stadsgracht - de Vrouwenpoortsdwinger - een buitenpoort.

Die buitenpoort verdween in 1820, in 1837 werd ook de binnenpoort gesloopt. In de grond bevinden zich nog resten van de poort.

Op de eerste cartografische afbeelding van Leeuwarden uit omstreeks 1553 is de Onze-Lieve-Vrouwepoort afgebeeld met het ravelijn in de stadsgracht. Zuidelijk ervan verbindt een waterpoort het Schavernek met vaarroutes naar Sneek en Harlingen, noordelijk van de poort liggen de Sint-Vitus en Oldehove.

1 **Wirdumerpoort** Westelijk van Wirdumerdijk 45

De aanleg van een nieuwe stadswal en gracht maakte in 1494 de bouw van een nieuwe Sint-Jacobs- of Wirdumerpoort noodzakelijk. Dat was de belangrijkste van de vier landpoorten die Leeuwarden met de buitenwereld verbonden én daarvan scheidde. In de volgende eeuwen werd ze dan ook verder versterkt en uitgebreid tot een indrukwekkend complex dat niet alleen een defensieve functie vervulde: het drukte ook de trots uit die de Leeuwarder burgers voelden voor hun stad. Voor de poort legde men een driehoekig bastioneiland aan. Een eventuele belegeraar moest dus twee keer een gracht oversteken vóór hij bij de eigenlijke poort kwam. De zuidoostzijde van de huidige gracht is een restant van dat eilandje, nu verbindt de Wirdumerpoortsbrug de zuidelijke punt daarvan met het Zuiderplein. Op dat eilandje verrees een buitenpoort die in 1822 is gesloopt. De binnenpoort onderging hetzelfde lot in 1835. Bij recente riolerings- en bouwwerkzaamheden zijn overblijfselen van de fundering van de binnenpoort aangetroffen onder de Wirdumerdijk ter hoogte van het Amicitiagebouw. Ten westen ervan werden resten van een zeventiende-eeuwse waterpoort gevonden. Deze bood schepen toegang tot een binnenhaven in de Herengracht, een deel van de zestiende-eeuwse stadsgracht. Ook kwam een straatje dat langs het bolwerk naar de havenkade leidde aan het licht.

Bouwwerkezaamheden boden in augustus 2010 gelegenheid tot het doen van archeologisch onderzoek naar de afgebroken Wirdumerpoort.

FOTO: MARIËLLE KENEMANS.

2 Grafveldje Tussen Eysingastraat en Oostergoweg

In 1925 werd ten oosten van de Verlengde Schrans, een grafveldje uit de zevende eeuw ontdekt. Daarin werden vijf urnen aangetroffen met crematieresten. Pas bij de bekering tot het christendom in de negende eeuw maakte cremieren plaats voor begraven in Fryslân.

Urnen die tussen de Eysingastraat en de Oostergoweg werden gevonden

FOTO: CENTRALE FOTODIENST R.U. GRONINGEN.

3 Brédyk

Westelijk van de huidige gemeente Leeuwarden lag een belangrijke getijdegeul, de Bordine, die de grens vormde tussen de gewesten Oostergo en Westergo. Rond 900 verbreedde het water zich tot een heuse zeearm, de Middelsee. Die begon bij Berltsum, noordelijk van Leeuwarden, stroomde langs de west- en zuidkant van de stad en boog net voor de Wirdumerdijk weer af naar het zuiden. Als onderdeel van de zeewering van Oostergo is de Brédyk aangelegd in de twaalfde eeuw, mogelijk zelfs iets eerder. Hij was - als alle middeleeuwse waterkeringen - niet te vergelijken met de huidige Deltadijken: je kon er overheen kijken. In de vroege dertiende eeuw brak de dijk tussen Goutum en Techum door en het snelstromende water veroorzaakte daar een metersdiep gat, een *wiel*. Daarvan is nu nog een vijver over, oostelijk van de Brédyk en zuidelijk van de lintbebouwing onder Goutum.

De Middelsee werd in fasen ingepolderd. Toen aan het eind van de dertiende eeuw ten noorden van Leeuwarden een dwarsdijk werd aangelegd, was de zee ten westen en zuiden van Leeuwarden ingepolderd, *nijlân* geworden. Eenmaal ontzilt was dat vruchtbare weidegrond.

Als - belabberde, want onverharde - verbinding tussen Leeuwarden en het zuiden, zou de Brédyk nog eeuwen dienst doen. De in de negentiende eeuw verharde delen doen dat nog steeds.

De groene oost-west lopende *nijlândyken* fungeerden voor de boeren als ontsluitingswegen. Sommige, zoals de Kempnaersreed, zijn nog duidelijk herkenbaar. Een andere, de Boksumerdyk, vormde zelfs een verbindingsweg tussen Oostergo en Westergo.

4 Barrahûs Noordelijk van de Barrahústerdyk

Het weiland noordelijk van de Barrahústerdyk en tussen de Brédyk en N33 ligt zo laag omdat er rond 1900 een terp meer dan grondig is afgegraven. Daarop was in de eerste helft van de veertiende eeuw het *Bergera stenhuse* gebouwd, een onderdeel van een uithof van het klooster uit Burgum dat daar een eeuw eerder gevestigd was. Het klooster bouwde op het oude en het nieuwe land een uitgebreid agrarisch bedrijf op. De kloosterlingen en lekebroeders hielden er niet alleen melk- en mestvee, maar verbouwden ook graan zoals gerst, een belangrijke grondstof voor de bierproductie. Bij de stins vergaderden in de late middeleeuwen vertegenwoordigers van de verschillende delen van Oostergo.

De strategische ligging maakte Barrahûs in de late vijftiende eeuw herhaaldelijk het toneel van strijdende Friese groeperingen. In 1492 versloegen Leeuwarders er een krijgsbende van een Sneker hoofdeling en bij die gelegenheid verwoestte de Leeuwarder militia ook de Camstran de Uniastins. Tegen het eind van de eeuw plunderden en brandschatten landsknechten van Albrecht van Saksen, die net Leeuwarden hadden veroverd, de stins, de rest van de uithof en de boerderijen in de omgeving. De kloosterlingen trokken zich daarop terug in Burgum en verhuurden hun grondbezit. Tenslotte, in 1515, staken enkele Wirdumer aanhangers van Karel van Gelre, de herbouwde stins in brand.

Swichumerdyk Wirdum: Barrahústerdyk

Wat nu officieel Barrahústerdyk heet, stond eeuwenlang bekend als Swichumerdyk, ‘weg naar Swichum’. Het weggetje liep over de hoge zuidelijke oeverwal van het Alddijp en leidde naar de kerk van Swichum. Tot 1864 was het de enige verbinding over land tussen dat dorp en de Brédyk en daarmee met de buitenwereld. De aanleg van rijksweg N 31 in de jaren ‘70 van de twintigste eeuw deelde de weg in tweeën, het deel zuidoostelijk van de rijksweg is inmiddels vrijwel geheel verdwenen, van het westelijke deel rest iets meer.

De Barrahústerdyk (een restant van de oude Swichumerdyk) omstreeks 1980.

FOTO: PAUL VOGT.

Unia en Buma

Aan het eind van de vijftiende eeuw waren de Unia's intensief betrokken bij de Friese partijtwisten. Naast een dertiende-eeuws huis bij Wirdum bezaten ze stinsen in Leeuwarden en Beers. In

1515 belegerde een Leeuwarder legertje de Wirdumer stins, maar slaagde er niet in die te veroveren. Van dit gebouw is alleen nog de omgrachting te zien.

Oostelijk van Unia lag de Bumastate op een terp die dateert uit de Romeinse tijd, daarna is verlaten en vervolgens opnieuw bewoond is geraakt in de late middeleeuwen. Momenteel staat er aan de westzijde van de terp een boerderij, de rest is nog onbebouwd.

Camstrastins Wirdum: Werpsterdyk 11

De grachten en singels rond Werpsterdyk 11 zijn het restant van een middeleeuws stinsterrein. In 1451 is voor het eerst sprake van de “stens to Camstera”, de eigenaar Renick Camstra, getrouwd met zijn buurmeisje Thiet Unia, liet een paar jaar later bij de stins een kapel wijden aan Maria en Sint-Johannes de Doper. Ook deze stins was in de negentiende eeuw al verdwenen.

Sint-Martinuskerk Wirdum: Hôf 14

Wirdum is in de middeleeuwen ontstaan, de Oudfriese dorpsnaam betekent ‘bij de terpen’. Het dorp was tot de negentiende eeuw vrijwel alleen over water bereikbaar.

Midden in het dorp staat de kerk die wellicht tot de twaalfde eeuw teruggaat. In de dertiende eeuw is de huidige kerk in baksteen uitgebreid. Het oude metselwerk gaat vrijwel helemaal verborgen achter jonger, alleen aan de noordkant van het koor en bij de noordkapel is het middeleeuwse metselwerk nog zichtbaar. Die kapel heeft drie grote spaarvelden met korfbogen. Bij de dertiende-eeuwse verbouwing kwam aan de zuidkant een uitbouw tot stand die een eeuw later weer werd vervangen door een toren. Aan de westzijde stond al een toren zodat de kerk in de late middeleeuwen twee torens had. De westelijke toren is in de zeventiende eeuw gesloopt en verkocht als bouw materiaal, wat de Wirdumers met de bijnaam “Tuorkefretters”, Toreneters, opzadelde. De zuidelijke toren is later verhoogd en ommetseld.

Een uitsnede uit de grietenijkaart van Eekhoff uit 1847 van het gebied ten zuiden van Leeuwarden met o.a. de voornaamste terpen.

8 Sint-Nicolaaskerk Swichum: Skilpaad 1

De noord-zuid lopende kwelderwal bij Swichum was blijkens archeologisch onderzoek al vroeg bewoond. Dit blijkt uit een aangetroffen bronzen hangieraad uit de midden ijzertijd, de vijfde eeuw voor Chr. Later was het nodig een terp op te werpen. Die was door de lage ligging van het gebied over land vrijwel onbereikbaar. Pas in de loop van de twaalfde eeuw kwam een verbinding met Barrahûs tot stand. De huidige wegen naar Wirdum en Wergea dateren uit de negentiende eeuw!

Op de, aan het begin van de twintigste eeuw deels afgegraven, terp staat een van de oudste bewaard gebleven kerken van Fryslân, gewijd aan Sint-Nicolaas en Sint-Catharina. Onderzoek heeft aangetoond dat delen van de kapsanten uit 1234 dateren. Aan het schip van de eenbeukige kerk is rond 1300 een rondgesloten koor toegevoegd. Het muurwerk is rijk aan bouwsporen. Hier en daar zijn nog sporen van romaanse rondboogvensters zichtbaar.

Ter plaatse van de huidige boerderij Ayttadyk 2 stond de Ayttastate, volgens de familiegenealogie van de Aytta's oorspronkelijk een stins. Bernardus Bucho van Aytta (1456-1528), pastoor van de Leeuwarder Sint-Vituskerk had deze een tijd in zijn bezit. Van de oude singelgracht is alleen het noordwestelijke deel nog intact.

Jagers-verzamelaars

Ter plaatse van het aquaduct in de N31, de Wâldwei, zijn meerdere kampjes van jagers-verzamelaars uit de steentijd gevonden. Deze bevatten sporen van haarden en van vuursteenbewerking. In een iets jongere bewoningslaag is aardewerk uit de late ijzertijd / Romeinse tijd gevonden.

9 Alddijp Goutum: Wergeasterdyk

Zuidelijk van Techum stroomt een brede sloot, het Alddijp. Dat is een restant van een geul, die nog uit de ijzertijd stamt. Die meanderende stroom was op sommige plaatsen ooit wel 100 meter breed. Tot in de

middeleeuwen schoof het water langzaam naar het noorden op. De opgeslibde oeverwallen waren vanaf de ijzertijd aantrekkelijk voor bewoning: de terpjes bij Barrahûs, Techum en die van Buma waren op de wal gesitueerd. Hun bewoners hebben het Alddijp ongetwijfeld als waterweg gebruikt
Noordelijk van de Wâldwei en westelijk van de Wergeasterdyk tekent de bedding van één van de meanders van de geul zich nog in het landschap af.

Archeologische opgraving bij de Wâldwei, 2004.

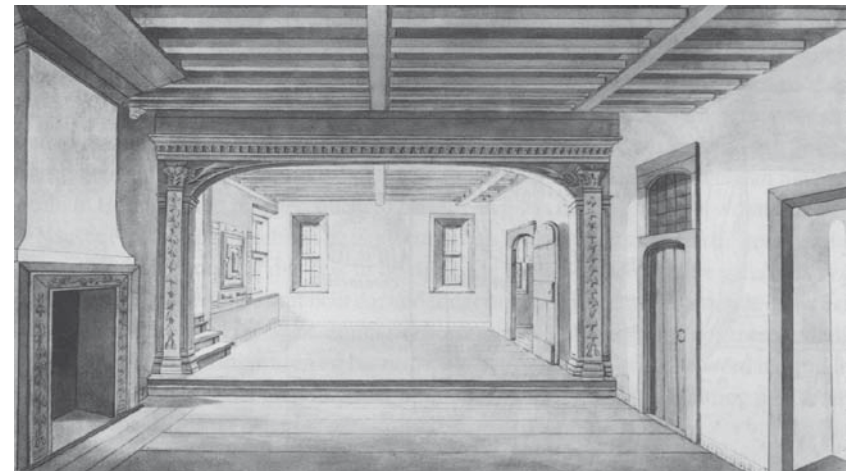
Techum

De terp van Techum was al in de late ijzertijd en Romeinse tijd bewoond, werd in de middeleeuwen flink uitgebreid en rond 1900 grotendeels afgegraven. Alleen het erf van de boerderij (Techumerdyk 1) bleef intact en mogelijk bevat dit bodemarchief nog resten van de vroegste bewoning.

Techum wordt - met Goutum - al in de tiende eeuw genoemd in de registers van het Duitse klooster Fulda dat hier grond bezat. In de late middeleeuwen omvatte de buurschap een viertal boerderijen. Westelijk van de enige die daar van over is, stond toen een stins. Eén van de afgebroken boerderijen was in het bezit van de kerk van Goutum en Swichum.

10 Wiardastate Goutum: Buorren 15

Op de westkant van de dorpsterp stond tot 1881 de monumentale Wiardastate die door een brede gracht omringd was. Die gracht is nog duidelijk herkenbaar en een marmeren gedenkteken herinnert aan het gebouw. In oorsprong was de state een waarschijnlijk veertiende-eeuwse zaalstins die bewoond werd door het hoofdelingengeslacht Wiarda. Net als de Cammingha's uit Leeuwarden waren ze partijgangers van de Hollandse graaf Albrecht van Beieren die rond 1400 Friesland probeerde te veroveren. Vanaf 1525 werd de stins uitgebouwd tot een omvangrijke state met een luxe interieur.

Een belangrijk onderdeel van een middeleeuwse stins was de 'sael', een representatieve ruimte waar gasten werden ontvangen en juridische en bestuurlijke zaken afgehandeld. Deze tekening van de zaal van de Wiardastate is kort voor de afbraak van het gebouw gemaakt.

11 Agneskerk Goutum: Buorren 23

De eenbeukige kerk, gewijd aan de heilige Agnes, staat op een hoge terp waarvan rond 1900 het westelijke deel afgegraven is. Van het elfde- of twaalfde-eeuwse romaanse kerkje zijn alleen aan de noordkant resten zichtbaar: daar zijn forse tufsteenblokken als bouw materiaal toegepast. In de vijftiende eeuw is de kerk met baksteen verhoogd en uitgebreid met een vijfzijdig gesloten koor waarvan de hoeken versterkt werden met steunberen. De romaanse vensteropeningen onder rondboogjes werden dichtgezet; het vergrote gebouw kreeg ramen met spitsbogen.

De forse zadeldaktoeren dateert ook uit de vijftiende eeuw en is net als de kerk herhaaldelijk verbouwd en hersteld. Dit bouwdeel telt drie geledingen met spitsboognissen, de topgevels van het zadeldak zijn bovendien getooid met pinakels.

In de zeventiende eeuw hing dit bord met een afbeelding van de kerk met twee torens uit bij de Wirdumer herberg.

12 Teerns Kruising Tearnserdyk-Drachtsterweg

Alleen een straatnaam herinnert nog aan het oorspronkelijke terpdorpje Teerns waarvan de kerk ongeveer op de plaats lag van de kruising van de Tearnserdyk / Hempenserdyk met de Drachtsterweg. Het huidige Teerns, dat maar enkele huizen omvat, ligt wat oostelijker aan de Nauwe Greons.

De terp is grotendeels afgegraven, maar uit recent onderzoek is gebleken dat van de westzijde de onderste lagen bewaard gebleven zijn, deze dateren uit de Romeinse tijd. De kern van de terp met de kerk, het kerkhof en twee boerderijen is verdwenen.

Net als die van het buurdorp Hempens, de terp Mellens en de boerderijnaam Glins, is de naam Teerns samengesteld uit een persoonsnaam en *-(e)ns*, dat 'de clan van' betekent. Dergelijke namen zijn tussen 725 en 900 via *-ens* of *-enze* ontstaan uit het Germaanse *-ingi*; het nederzettinkje wordt pas in 1342 als *Thernza* voor het eerst vermeld. De in de negentiende eeuw afgebroken kerk moet ouder geweest zijn, want bij het afgraven van de kerkterp werd tufsteen gevonden.

Direct oostelijk van de Drachtsterweg ligt een restant van een nederzetting uit de late ijzertijd en Romeinse tijd. Het betreft een zogenaamde veenterp, vermoedelijk een van de eerste veenontginningslocaties nabij Leeuwarden.

Archeologische monumenten Zuiderburen

In Zuiderburen liggen diverse terpen. Bij de inrichting van de wijk zijn deze uitgespaard om ze te kunnen behouden en beschermen. Een vijftal is inmiddels aangewezen als gemeentelijk monument. Het zijn terpen die zijn ontstaan in de late ijzertijd of Romeinse tijd en ook in de late middeleeuwen bewoning hebben gekend. Een ervan, Glins, heeft zelfs een nog oudere component: daar is namelijk ook een vindplaats uit de steentijd aangetoond. De terpen zijn allemaal deels afgegraven, maar Glins, Pylkwier en de verhoging ter plaatse van Hoek 1 zijn nog duidelijk zichtbaar.

De deels afgegraven terp van Glins in Zuiderburen.

FOTO: MARIELLE KENEMANS

13 Oxena Brids Hempens

De laatnegentiende-eeuwse brug over de Nauwe Greons draagt een naam die in een Oudfriese oorkonde uit 1463 wordt vermeld voor een plaats waar men het watertje kon oversteken. In de zestiende eeuw lag er een 'draijholt', een plank die voor passerende schepen kon worden weggedraaid, maar nog later is er sprake van een veer met bootjes.

14 Abbema, Mellens en Feytsma Drachtsterplein

Oostelijk van het Abbingapark, op de plaats van het Drachtsterplein, lag tot in de negentiende eeuw op een omgracht terrein de Abbingastate. Deze komt in 1463 voor het eerst voor als het "Abbama huus thoe Huusem". In 1498 is het huis met andere stinsen door de Leeuwarders verwoest, maar later weer opgebouwd. Het prestige van de Abbema's blijkt onder andere uit het zwanenrecht dat bij hun state hoorde. Zij waren de enigen die tot in de verre omtrek zwanen mochten houden en schieten: zwanenvlees gold als een delicatessen. Oostelijk van het Abbemahuis lag de terp Mellens. Aan de zuidwestzijde daarvan stond in het midden van de 16e eeuw nóg een stins, de latere Feytsmastate, eigendom van een puissant rijke hoofdelingenfamilie.

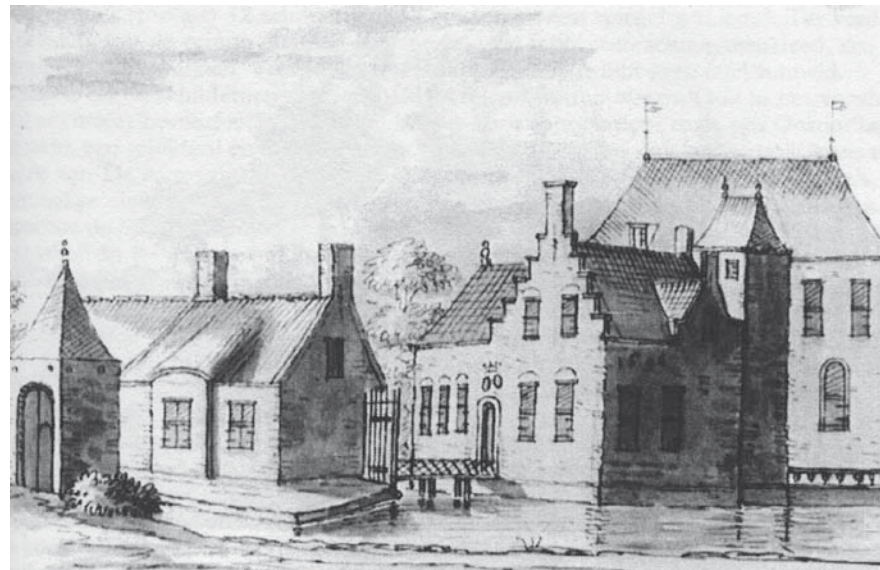
Huizum, Sint-Johannes de Doperkerk

Huizum was lang de hoofdplaats van de grietenij Leeuwarderadeel, maar is in 1944 bij de gemeente Leeuwarden gevoegd. De dorpsnaam, die in 1430 voor het eerst vermeld wordt als Husum - 'bij de huizen' - zal verwijzen naar het Abbema- en Feytsmahuis. De Sint-Johannes de Doperkerk bevat weliswaar twaalfde-eeuws tufsteen, maar is in de late vijftiende of vroege zestiende eeuw ingrijpend verbouwd, wellicht zelfs herbouwd met herbruik van oud bouwmetaal.

Het onderste stuk van de scheefgezakte toren kwam kort na 1300 tot stand, het iets inspringende deel boven de cordonband omstreeks 1500. De topgevels zijn verlevendigd met spaarvelden

onder spitsbogen, de geprofileerde galmgaten worden daarentegen afgedekt door rondbogen.

In de negentiende eeuw is de kerk gepleisterd.

Feytsmastate zoals Stellingwerf het in de achttiende eeuw afbeeldde. Het torentje rechts is waarschijnlijk de oorspronkelijke stins.

15 Potmarge Potmargepaad

De Potmarge is een van de weinige watertjes met de status van rijksmonument. Oorspronkelijk was het een slenk die bij Winiashorne aan de Schrans in de Middelzee uitmondde. Later werd het stroompje verbonden met het water van de Voorstreek in de binnenstad. Het kreeg een eigen toegang oostelijk van de Wirdumerpoort; nu ligt daar een brug. Het stroompje verzorgde de afwatering van het omringende gebied en was een schakel in de middeleeuwse waterweg naar het zuiden via de Wirdumervaart. Ongeveer op de plaats waar die vaart zich van de Potmarge afsplitst, was een pontje, een onmisbaar

element in een route die vanaf het veertiende eeuwse stadscentrum via de Jelgeherstera wey - nu Achter de Hoven - en een voetpad naar Huizum leidde. Tot 1944 gaf het stroompje bovendien de grens aan tussen het Leeuwarder territoir en het Huizumer dorpsgebied. Noordwestelijk van de vroegere oerset is enkele jaren geleden een waterspeelplaats aangelegd. Daarin kregen enkele keien die blootgelegd waren bij de opgraving van het Oldehoofsterkerkhof een nieuwe plaats. Deze dienden oorspronkelijk als fundering voor de oudste stenen Sint-Vituskerk.

16 **Blokhuis** Blokhuisplein 40

Na een beleg van enkele weken veroverde Albrecht van Saksen in 1498 Leeuwarden. Het jaar daarop bouwde hij een imponerende versterking in een nog vrijwel leeg deel van de stad. Dit artilleriefort, het Blokhuis, moest niet alleen de stad beschermen tegen de opstandige Friezen en de Saksische huurlingen een verblijf bieden, maar ook de Leeuwarders in toom houden. (Die moesten overigens wel hun eigen dwangburcht bekostigen.) Het complex sloot bij de zuid- en oostzijde aan op de kort daarvoor gerealiseerde nieuwe verdedigingswerken; aan de noord- en westkant groef men nieuwe grachten. Modern was het gebruik van lage, brede aarden wallen waarin de kogels van het belegeringsgeschut zouden smoren: aan het eind van de middeleeuwen schoten de "grootte bussen" al bressen in anderhalve meter dikke muren. De wallen werden beplant met stekelige struiken die het beklimmen bemoeilijkten. Op de hoeken kwamen rondelen, lage torens waarop kanonnen stonden opgesteld die niet alleen op de buitenwereld, maar ook op de stad zelf gericht waren. Een ophaalbrug over de westelijke gracht en een poort vormde de hoofdingang, bovendien verbond een smal bruggetje het zuidoostelijke rondeel met de buitenwereld. Die zuidelijke toren stond bekend als 'pijnigtoren': daar konden op de pijnbank bekentenissen worden afgedwongen.

Het Blokhuis werd een stad op zichzelf: naast verblijven voor het garnizoen verzezen er onder meer stallen, een molen, een bakkerij, een brouwerij, een smederij en een kapel. Ook stond er de officiële residentie van de plaatsvervanger van de landsheer en hield het

nieuwe bestuur van Fryslân er een tijdlang zitting.

De naam Blokhuispoort van het huidige gebouwencomplex dat tot 2007 als gevangenis en huis van bewaring dienst heeft gedaan, herinnert aan de dwangburcht.

Uit deze uitsnede van de kaart van Van Deventer uit ongeveer 1560 blijkt duidelijk dat het Blokhuis een dwangburcht binnen de stad was. Westelijk ervan ligt de Wirdumerpoort met daarvoor een ravelijn.

Funderingskeien van de Sint Vituskerk
in de waterspeelplaats bij de Potmarge.

colofon

uitgave	Historisch Centrum Leeuwarden / Gemeente Leeuwarden en VVV Leeuwarden i.s.m. Provinsje Fryslân
ontwerp tekst	BW H ontwerpers Henk Oly
redactie	Jan Faber, Gilles de Langen, Mariëlle Kenemans, Geart de Vries en Klaas Zandberg Met dank aan: Jaap de Groot, Tom Sandijck, Werkgroep Archeologie van Aed Levwerd en Fries Museum
beeldmateriaal	Historisch Centrum Leeuwarden (voor zover niet anders aangegeven)
druk	Hellinga Grafische Specialisten

augustus 2011